

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ В ІНСТИТУЦІЙНОМУ МЕХАНІЗМІ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА КООПЕРАЦІЇ

4.1. Інтелектуальна модель соціального капіталу: концепти інституціоналізації*

Вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних та практичних засад розвитку соціального капіталу внесли такі вчені: іноземні – Р. Берт [7], П. Бурд'є [46], Дж. Коулмен [63], Р. Патнем [31], М. Пелдем [27], А. Портес [30], Ф. Фукуяма [104]; вітчизняні – Л.Г. Богуш [129], Н.В. Коба [200], О.Н. Кожемякіна [202], І.П. Макаренко [302], А.О. Приятельчук [268], О.Г. Рогожин [302], І. Росколотько [309], Б.В. Саліхов [91], Ю.В. Середа [317], Т.В. Шаповалова [374], та ін. Однак проведені дослідження соціального капіталу не можна вважати завершеними. Тривають дискусії щодо визначення його сутності, а також впливу на різноманітні процеси в економіці.

Вперше термін «соціальний капітал» був застосований на початку ХХ століття американським дослідником Л.Дж. Ханифаном, який на основі дослідження діяльності сільських шкіл як громадських центрів, у 1916-му році опублікував статтю, у якій зробив висновок про те, що успіх освітньої діяльності можливий лише за умови опори на соціальний капітал, тобто численні соціальні зв'язки між учасниками освітньої діяльності, місцевої громади та урядових установ [17]. Засновник теорії соціально-економічних криз, видатний вітчизняний економіст М. Туган-Барановський у тому же році написав фундаментальну працю «Соціальні основи кооперації» [99], заклавши в ній, по суті, основи майбутньої теорії соціального капіталу.

---

* Автори: Штикульок О.Г., Грицаєнко М.І.

Безпосереднє формування теорії соціального капіталу можна віднести на 60-ті роки минулого століття – визнання науковою спільнотою праць американських економістів Т. Шульца [36] та Г. Беккера [4] зі створення концепції людського капіталу, яка розкривала економічну роль освіти, взаємозв'язок інвестицій в людський капітал з підвищенням рівня продуктивності праці.

Змістовний аналіз феномену соціального капіталу було проведено французьким соціологом П. Бурд'є, який визначав соціальний капітал як суму ресурсів і обґрунтував можливість реалізації соціального капіталу через конвертацію його в інші форми капіталу [46]. У роботах американського економіста і соціолога Дж. Коулмена соціальний капітал – ресурс, який сприяє розвитку економіки та вдосконаленню суспільства в цілому [8]. Американський філософ, політолог, політичний економіст і письменник японського походження Ф. Фукуяма при визначенні сутності соціального капіталу наголошував, що «це норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей» [359].

Інституційний підхід до трактування сутності поняття соціального капіталу представлений в роботах американського політолога Р. Патнема, який розкривав основні джерела його формування – мережі, норми та довіру [31], і американського економіста Д. Норта, який розкривав соціальний капітал як елемент інституційного середовища поведінки людини [77].

Проблематика соціального капіталу в останні роки стійко увійшла в коло основних інтересів як західного, так і вітчизняного наукового співтовариства, виходячи далеко за межі суто економічного дискурсу. Так, науковець та викладач політичної економії з Великобританії К. Дженнінгс, аналізуючи вплив зовнішнього конфлікту на формування соціального капіталу, зробив висновок про те, що наявність зовнішньої загрози сприяє підвищенню згуртованості насе-

лення, а також викликає більш високий рівень соціального капіталу [20]. Його співвітчизники дослідники Омар аль-Табба, Самуїл Анкрах досліджували місце соціального капіталу в співпраці між університетами та промисловістю в області передачі технологій [2].

В сучасній літературі поширені три підходи щодо визначення поняття «соціальний капітал»:

– як сукупності ресурсів суспільства (табл. 4.1);

Таблиця 4.1

Тракування поняття «соціальний капітал» як сукупності ресурсів суспільства*

Автор	Визначення
Богуш Л.Г. [129]	Соціальний капітал у широкому значенні – це сукупність ресурсів суспільства ..., що, відповідаючи визнаним у політекономії ознакам власне капіталу, на певному конкретному етапі розвитку соціуму ... можуть бути потенційно використані або вже використовуються в суспільному виробництві.
Бурд'є П. [46]	Соціальний капітал – це «... сукупність реальних і потенційних ресурсів , пов'язаних з володінням стійкою мережею більш чи менш інституціолізованих відносин взаємного знайомства та визнання – іншими словами, з членством у групі»
Кожемякіна О.Н. [202]	В цілому соціальний капітал розглядається як інтегративний ресурс кооперативних зусиль спільноти , що відображає якість соціальних зв'язків, які уможливають поєднання різних інтересів, взаємопроникнення та узгодження цінностей, сприяючи утворенню широких мереж результативних інтеракцій
Коулмен Дж. [63]	Соціальний капітал «... є певним типом ресурсу, доступного учасникам соціально-економічної діяльності, що виникає у соціальних структурах та полегшує дії їх учасників»
Коулмен Дж. [8]	Соціальний капітал – це будь-який прояв неформальної соціальної організації, котра виступає як продуктивний ресурс для одного або більше акторів

*Складено на основі опрацьованих літературних джерел.

– як сукупності соціальних зв'язків (табл. 4.2);

– як членства в певній соціальній мережі (табл. 4.3).

Так, Дж. Коулмен наголошує, що «соціальний капітал – це будь-який прояв неформальної соціальної організації, котра виступає як продуктивний ресурс для одного або більше акторів» [8].

Таблиця 4.2

**Трактування поняття «соціальний капітал»
як сукупності соціальних зв'язків**

Автор	Визначення
Берт Р. [7]	Соціальний капітал – це приятельські контакти між колегами по службі та більш широкі контакти, через які використовується власний фінансовий і людський капітал
Коба Н.В. [200]	Соціальний капітал – це сукупність зв'язків і взаємовідносин між людьми , які здатні приносити дохід
Пелдем М. [27]	Соціальний капітал – це « клей », який забезпечує додаткову кооперацію та утримує суспільство разом. Завдяки цьому «клею» люди працюють разом
Рамструм Й. [33]	Соціальний капітал визначається як сукупність зв'язків між окремими особами та організаціями, які полегшують дії та надають можливості членам соціальної мережі, характеризуються відчуттям довіри та взаємної взаємозв'язності, що посилюється через їх позитивну взаємодію
Росколотько І. [309]	В самому загальному вигляді соціальний капітал – це інститути, відносини і норми, які формують якісно і кількісно соціальні взаємодії в суспільстві
Саліхов Б.В. Нейматова Б.А. [91]	Під соціальним капіталом підприємства слід розуміти актуалізовані, цілеспрямовано використовувані (у цьому сенсі – інституціолізовані) внутрішні та зовнішні соціальні зв'язки , які забезпечують цьому підприємству сприятливий внутрішній соціальний «клімат», певну репутацію в суспільстві, а також серед реальних і потенційних клієнтів
Серета Ю.В. [317]	Соціальний капітал у широкому значенні розуміють як ресурс соціальних зв'язків , у який можна інвестувати та який можна трансформувати у інші блага.

Продовження табл. 4.2

Шаповалова Т.В. [374]	«Соціальний капітал», під яким розуміємо систему соціальних зв'язків, контактів, взаємовідносин між економічними агентами, індивідуумами, яка базується на нормах неофіційних або соціальних (довіра, партнерство, визнані моральні цінності) та офіційних або правових (законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, контракти тощо), які використовуються ними для отримання конкурентних переваг (доступ до ресурсів, зменшення трансакційних витрат, обмін інформацією тощо). Соціальний капітал з точки зору економіки розглядається автором як нематеріальний фактор, який сприяє отриманню агентами економічної вигоди і прибутку та впливає певною мірою на економічне зростання.
-----------------------	---

*Складено на основі опрацьованих літературних джерел

П. Бурд'є визначає соціальний капітал як «сукупність реальних і потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням стійкою мережею більш чи менш інституціолізованих відносин взаємного знайомства та визнання – іншими словами, з членством у групі» [46]. З тим, що соціальний капітал виступає своєрідним інтегральним ресурсом суспільства, згодні Л.Г. Богуш [129], О.Н. Кожемякіна [202] та інші науковці. Однак, на наш погляд, подібні дефініції отожднюють поняття «капітал» і «ресурси», а також не відображають суттєвої характеристики капіталу – здатності приносити дохід.

Таблиця 4.3

Трактування поняття «соціальний капітал» як членства в певній соціальній мережі*

Автор	Визначення
Бурд'є П. [46]	Соціальний капітал – це «...сукупність реальних і потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням стійкою мережею більш чи менш інституціолізованих відносин взаємного знайомства та визнання – іншими словами, з членством у групі»
Патнем Р. [31]	Соціальний капітал – це «характеристики соціального життя – мережі, норми та довіра, – які спонукають учасників до ефективнішої спільної дії з досягнення спільних цілей»

Продовження табл. 4.3

Портес А. [30]	Соціальний капітал – це «здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на підставі свого членства в певній соціальній мережі або в більш широкій соціальній структурі...»
Приятельчук А.О. [268]	Соціальний капітал – це, насамперед, здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на основі свого членства в соціальній структурі
Рогожин О.Г. Макаренко І.П. [302]	Соціальний капітал є результатом функціонування соціальних мереж міжособистісних взаємодій на основі історично обумовлених культурних цінностей і норм. Їх особливості визначають інституційну структуру суспільства, що, у свою чергу, впливає на характеристики соціального капіталу в контексті його сприятливості для економічного розвитку.
Фукуяма Ф. [104]	Соціальний капітал – це норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей

*Складено на основі опрацьованих літературних джерел.

Р. Берт (див. табл. 4.2) розглядає соціальний капітал як «приятельські контакти між колегами по службі та більш широкі контакти, через які використовується власний фінансовий і людський капітал» [7], М. Пелдем визначає його як «клей», який забезпечує додаткову кооперацію та утримує суспільство разом. Завдяки цьому «клею» люди працюють разом» [27]. Аналогічної думки дотримуються І. Росколотько [309], Б.В. Саліхов [91] та інші науковці. Однак подібний погляд також не відображає здатність капіталу приносити дохід. В цьому сенсі більш справедливим є визначення, яке надає Н.В. Коба: «Соціальний капітал – це сукупність зв'язків і взаємовідносин між людьми, які здатні приносити дохід» [200]. На отриманні доходу завдяки соціальним зв'язкам наполягають Ю.В. Серета [317], Т.В. Шаповалова [374].

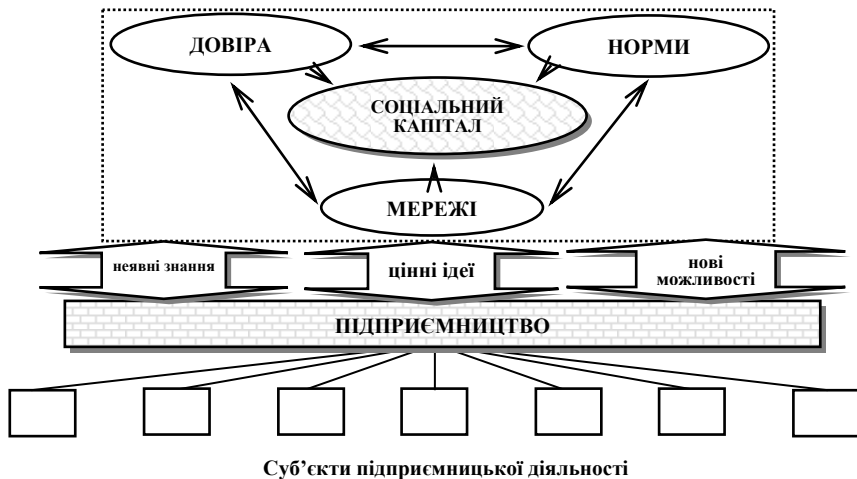
П. Бурд'є (див. табл. 4.3) пов'язував сутність поняття соціального капіталу з «членством у групі» [46], А. Портес – із «здатністю індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на підставі свого членства в певній соціальній мережі» [30].

Ф. Фукуяма при визначенні соціального капіталу наголошував, що «це норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей» [104].

Членство в певній соціальній мережі при трактуванні сутності поняття «соціальний капітал» виділяють А.О. Приятельчук [268], О.Г. Рогожин й І.П. Макаренко [302]. Однак, як і в попередніх узагальненнях (табл. 4.1, 4.2), такі дефініції мають дещо однобокий характер. Вважаємо, що серед прихильників трактування соціального капіталу як членства в певній соціальній мережі більш змістовне визначення надає Р. Патнем, визначаючи його як «характеристику соціального життя – мережі, норми та довіру, – які спонукають учасників до ефективнішої спільної дії з досягнення спільних цілей» [31].

Таким чином, на основі опрацювання літературних джерел нами сформульовано власне визначення соціального капіталу як сукупності здатних приносити доход зв'язків та соціально-економічних відносин, які виникають у певній соціальній мережі на основі існуючих норм та довіри.

Соціальний капітал формується на основі взаємовідносин всередині груп людей, які поєднуються завдяки спільним інтересам і підтримують неформальні контакти з метою взаємної вигоди й допомоги. Соціальний капітал нерозривно пов'язаний з інституціональними утвореннями, у буквальному сенсі формується завдяки ним. Вважаємо, що в розвитку підприємництва провідну роль відіграє саме соціальний капітал. На рис. 4.1 наведений взаємозв'язок соціального капіталу й підприємництва, що у значній мірі відноситься до кооперації та інтеграції як інституційних форм організаційної структуризації підприємницької моделі господарського порядку.

Рис. 4.1. Взаємозв'язок соціального капіталу з підприємництвом*

*Складено на основі опрацювання літературних джерел

Науковців різних країн цікавлять різноманітні аспекти взаємозв'язку підприємництва і соціального капіталу. Так, Т. Фам, О. Талавера [28] дослідили взаємозв'язок між гендерним, соціальним капіталом і доступом до фінансування мікро-, малих і середніх підприємств в обробному секторі у В'єтнамі. Вони проаналізували один з головних факторів росту фірм – доступ до фінансування, а також дослідили фінансові обмеження, з якими стикаються жінки-підприємці в контексті країни, що розвивається. Автори обрали для дослідження В'єтнам тому, що у в'єтнамській культурі колективізм і цінність членства в групі важливіше індивідуалізму. До того ж економіка В'єтнаму має чітко виражену мережеву структуру, де соціальний капітал відіграє важливу роль в управлінні бізнесом.

Й. Родріго-Аларкон, Г. Парра-Рекена, П.М. Гарсія-Віллаверде [34] розробили конфігураційну модель, щоб пояснити, як поєднання соціального капіталу та внутрішніх мож-

ливостей може сприяти взаємозв'язку між підприємницькою орієнтацією і ефективністю. Аналізуючи теорію соціального капіталу, дослідники запропонували розглядати його як ключовий фактор формування підприємницької орієнтації завдяки його актуальності для підключення компанії до агентів навколишнього середовища і отримання нових і відповідних знань, що дозволяє передбачити зміни у навколишньому середовищі, а також виявити та використати можливості.

Б. Хоогендорн, П. ван дер Цван, Р. Турік [19] висунули гіпотезу про те, що стійкі підприємці (це підприємці, які починають бізнес, щоб служити як своїм, так і колективним інтересам, усуваючи соціальні та екологічні потреби, які залишаються незадоволеними), працюючи в умовах недосконалості ринку і несприятливого інституційного контексту з широкими вимогами до бази знань, потерпають від більших інституційних бар'єрів і стикаються з різними видами ризиків при створенні бізнесу, ніж звичайні підприємці. Дослідники вважають, що стійкі підприємці з більшою ймовірністю побоюються особистої невдачі, ніж звичайні підприємці, що пояснюється їх різноманітними і складними відносинами з зацікавленими сторонами. Тобто, на відміну від звичайних, стійкі підприємці відчують особливий, більш суттєвий вплив соціального капіталу на власну підприємницьку діяльність.

Є науковці, які досліджують різні аспекти соціального капіталу стосовно аграрного підприємництва. Так, М.Х. Руїз-Ортега, Г. Парра-Рекена, П.М. Гарсія-Віллаверде, Й. Родріго-Аларкон [35] на прикладі 292 іспанських агропродовольчих фірм проаналізували взаємозв'язок соціального капіталу, підприємництва та стратегічної поведінки і продуктивності компаній. Визначивши сутність повністю закритої мережі (в якій всі учасники пов'язані один з одним), науковці на основі емпіричних досліджень зробили висновок про те, що закриті міжорганізаційні відносини є найбільш спірним аспектом соціального капіталу, оскільки

створюють парадокс мережі, і хоча надають можливість отримати неявні знання, цінні ідеї і нові можливості, але також створюють обмеження у генеруванні та доступі до нових ідей через надмірність інформації і короткозорість, інерцію і блокування, тим самим перешкоджаючи розвитку підприємницької орієнтації. На їх погляд, підприємницька орієнтація знаходить своє відображення в процесі реалізації бізнес-ініціатив та корпоративної культури, і це – ключовий фактор у досягненні більш високої продуктивності за рахунок диференціації, розробці кращих рішень, ніж у конкурентів, посиленні адаптації до змін навколишнього середовища і тенденцій ринку, а також ослабленні здатності конкурентів конкурувати і реагувати на дії в майбутньому.

Включення людини в міцні колективістські зв'язки, встановлення та виконання взаємних зобов'язань між громадянами, укріплення між ними відносин відповідальності та співробітництва у всі часи використовувались сільськими жителями для підвищення якості власного життя та життя всієї громади. Чим більше був розмір соціального капіталу сільської громади, тим більшими додатковими ресурсами володіли його носії. Нажаль, сучасний стан сільського соціуму хризується руйнуванням соціального капіталу, що полягає у розпаді традиційних зв'язків та відносин між людьми, кризі взаємної довіри. Цьому сприяло багато факторів, в тому числі розрив культурних традицій на селі, девальвація духовних цінностей внаслідок хронічної бідності більшості сільського населення, укріплення у масовій свідомості філософії індивідуалізму, відсутність адекватного діалогу між владою і населенням тощо.

У цих умовах цілком природно актуальне питання про можливість нарощування соціального капіталу села на основі послідовного покращення умов життя та відродження позитивних традицій селян, колективної участі у вирішенні форс-мажорних життєвих проблем, забезпечення участі на-

селення в оцінці ефективності та безпеки державного та муніципального управління та прийняття на основі такої оцінки організаційних рішень, а також проведення реальних антикорупційних заходів під громадським контролем. Особливу увагу при цьому необхідно приділяти формуванню позитивно-орієнтованих соціальних мереж, інтегрованих у процес соціально-економічного розвитку села, а також розвитку інтелектуального потенціалу на основі ефективного реформування існуючої системи освіти.

4.2. Аграрне підприємництво: теоретичні формації і економічні практики у творенні соціального капіталу*

Головна мета розвитку аграрної сфери – це безпосередньо покращення добробуту людей, що мешкають у сільській місцевості, та опосередковано – це закладання основ для зміцнення регіонального та національного розвитку в цілому. Громадська довіра, посилення солідарності та відчуття приналежності – той соціальний капітал, який може підвищити ефективність участі населення в програмах розвитку села. Саме тому актуальності набуває дослідження сутності та особливостей соціального капіталу аграрної сфери як відправної точки визначення напрямів інституційних перетворень на селі, розвитку аграрного підприємництва.

З теоретичних концепцій відомо, що зміст понять «підприємництво» та «підприємець» було вперше розкрито Р. Кантільйоном (1680–1734 рр.) у трактаті «Нарис про природу торгівлі в цілому» («Essai Sur La Nature Du Commerce En Général», 1730 р.). Він розглядав підприємництво як економічну функцію особливого роду та акцентував увагу на завжди присутньому в ньому елементі ризику. При цьому підприємець Р. Кантільйон пропонував визначати як людину, яка за певну ціну купує засіб виробництва, щоб виробити продук-

---

* Автори: Шпикуняк О.Г., Грицаєнко М.І.